

Een eeuw reëel bestaand marxisme

André Mommen

*Estas son las mananitas
que cantaba ei Rey David*

Toen in 1883 Karl Marx overleed waren er misschien wel al 'marxisten' die de werken van de oude meester hadden bestudeerd, maar van een 'reëel bestaand marxisme' was zeker nog geen sprake. Maar toen Friedrich Engels nu een goede eeuw geleden overleed, was het 'marxisme' in de socialistische beweging een toonaangevende doctrine geworden. In Rusland hadden de marxistische intellectuelen de bovenhand gekregen over de populisten. In Duitsland werd de machtige SPD geïdentificeerd met het marxisme en in Frankrijk was het marxisme eveneens aan een opmars begonnen in de arbeidersbeweging. De twintigste eeuw beloofde de eeuw van het marxisme te worden.

Maar een eeuw na de dood van Engels moeten we tot de ontvullende vaststelling komen dat de twintigste eeuw met de val van het marxisme-leninisme in Oost-Europa al in 1989 afgesloten is en dat daarmee ook het marxisme als inspiratiebron voor politiek en wetenschap ten grave lijkt te zijn gedragen. Dat zou dan samenhangen met een algeheel pessimisme aangaande de mogelijkheid om planmatig een rechtvaardige samenleving te scheppen en een twijfel aan de 'maakbaarheid van de maatschappij'.

De crisis van het marxisme is daarom meer dan de crisis van een bepaalde politieke filosofie of stroming. De crisis van het marxisme is de crisis van een maatschappelijk systeem dat ook wel bekend werd als dat van het 'reëel bestaand socialisme'. De crisis van het marxisme is dus vooral de crisis van de Westerse vooruitgangsfilosofie zoals zich die via het socialisme en communisme op een gegeven moment aan de mensheid had opgedrongen toen het kapitalisme en het liberalisme geen alternatieven bleken te bieden voor de crisis van het wereldsysteem in de periode 1900-1960.

Met de crisis van het 'reëel bestaand socialisme' heeft zich tevens de onmogelijkheid geopenbaard om een 'commando-economie' te vestigen tegen de 'civil society' in. Tevens heeft dit faillissement aangetoond dat een al te letterlijke opvatting van Marx' elfde stelling over Feuerbach gevaarlijk is en het marxisme als officiële ideologie van een regime ('marxisme-leninisme') niet noodzakelijk een meerwaarde hoeft op te leveren.

In dit artikel zullen we ingaan op enkele aspecten daarvan. Onze centrale stelling is dat niet het marxisme als dusdanig failliet is gegaan, maar wel de marxisten die voor dagelijks gebruik een soort marxisme schiepen dat verschaalde tot een verzameling van 'vaststaande waarheden' die elke vooruitgang moesten blokkeren.

1. Marxisme als ideologie

In de werken van Marx komen we een uitvoerige filosofische behandeling tegen van het begrip 'ideologie' en ook in de op Marx geïnspireerde geschriften is er ruim belangstelling voor het probleem van de ideologie. Ideologie wordt gewoonlijk gezien als een verzameling van juridische, ethische, artistieke en politieke opvattingen. Ook in de marxistisch-leninistische handboeken bestaat er een consensus over deze definitie (Grundlagen 1976: 652-3).

Ideologie en maatschappij vormen een eenheid, want de ideologie drukt ook de belangen van een (dominante) sociale klasse uit en legt die op aan de andere sociale klassen. Dat kan enkel indien de dominante sociale klasse over de corresponderende politieke en economische machtsinstrumenten beschikt. In de kapitalistische maatschappij is de bourgeoisie de dominante klasse met al haar vertakkingen en bindingen met de andere sociale klassen. In het socialisme zou dat de arbeidersklasse moeten zijn. Moeten zijn, want nergens is tot op heden de arbeidersklasse op directe wijze ooit aan de macht geweest. De politieke macht werd steeds door een partij (voorhoede) uitgeoefend en de economische macht ging uit van het centrale staatsapparaat dat alle belangrijke economische beslissingen nam. In het 'reëel bestaand socialisme' was de ideologie een officieel produkt van partij en partijfilosofen die een corpus van officiële waarheden produceerden en daarin marxistische elementen inbouwden met behulp van citaten van Marx en Lenin.

Het belangrijkste element in dit officiële marxisme was dat het een legitimerende functie had en zich ook uitdrukkelijk als dusdanig moest aandienen. Niet de waarheid zoeken was de belangrijkste taak van deze officiële filosofie,

maar vooral de waarheid verhullen. Het marxisme-leninisme als ideologie van het 'reëel bestaand socialisme' moest derhalve verschijnen als een ideologie met vooral een praktische gebruikswaarde in de handen van het Politburo.

Het centrale thema in het officiële marxisme van het Politburo was de redenering dat de partij de draagster was van de opperste waarheid, omdat zij beschikte over de enig ware uitleg aangaande de maatschappelijke ontwikkeling en dat die waarheid een wetenschappelijk karakter had. Daarover hoefde en mocht geen discussie worden gevoerd. De partijsscholen produceerden voortdurend intellectuelen en nieuwe leden van de nomenklatura die in deze waarheden geloofden, omdat deze een legitimering van hun sociaal en politiek bestaan inhielden.

Niet overal en altijd werd dit vulgair marxisme voor bureaucratisch en politiek gebruik op gejuich ontvangen. De simplificatie en de canonisatie van de heilige marxistische teksten riepen weerstand op bij de academische filosofen. Maar in de USSR was deze laatste groep al vroegtijdig door Stalin gelijkgeschakeld en uitgeroeid. Enkel in Centraal-Europa vormde zij nog een semi-onafhankelijke groep aan de universiteiten en poogde zij het 'reëel bestaand socialisme' te voorzien van een presentabel en beschaafd 'reëel bestaand marxisme' dat vooral buiten de partijkaders tot leven moest komen. In Polen, Tsjechië en Hongarije, waar een zekere intellectuele traditie bestond, moesten deze filosofen al snel erkennen dat de behoeften van de partij niet spoorden met de intellectuele behoeften van de filosofen. De pogingen van de laatsten om een 'reëel bestaand marxisme' met intellectuele allures te scheppen, liepen overal uit op een politieke mislukking. G. Lukes, E. Bloch en L. Kolakowski hebben moeten erkennen dat de politieke macht het beste gediend was door een filosofie die de gezagsargumenten bovenal lief had.

Men hoeft maar enkele willekeurige leerboeken van het marxisme-leninisme open te slaan, om getroffen te worden door de brutale wijze waarop de slaafse partij-filosofen hun argumenten presenteerden. Vladimir Afanassiev, auteur van een officieel leerboek, stelt het bij voorbeeld bijzonder rauw: "L'idéologie marxiste-léniniste est totalement vraie, scientifique. Les intérêts de la classe ouvrière et la marche objective de l'histoire coïncident toujours, la vérité de l'idéologie marxiste-léniniste se conserve à toutes les étapes de son développement." (Afanassiev s.d.: 45)

Deze vorm van marxisme-leninisme bediende zich het liefst van gezagsargumenten en legde daarbij de nadruk op de onverbreekelijke eenheid en de interne logica van de officiële leer. In een door een Russisch collectief

geschreven en daarna bewerkt leerboek uit de DDR (enkele hoofdstukken eruit werden in Nederlands vertaald onder de titel 'Wat is historisch materialisme?') vernemen we dat het marxisme een "einheitliche Weltanschauung" is die een "innere Geschlossenheit und Einheitlichkeit" bezit, welke zelfs de tegenstanders van het marxisme-leninisme graag erkenden (*Grundlagen 1959*: 11). Dat laatste werd als een supplementair bewijs gezien voor de juistheid van de marxistisch-leninistische theorie!

Naarmate deze vorm van gepantserd marxisme in gecanoniseerde vorm verspreid en herhaald werd, werd het ook tot een gesloten systeem met leugens omgebouwd (Van der Zweerde 1994: 201-331). De **raison d'état** vergde immers dat leugens tot erkende waarheden gepromoveerd moesten worden, omdat de partij altijd gelijk had. Arthur Koestler heeft deze logica ooit treffend onder woorden gebracht toen hij de figuur van Roebasjow aan het woord liet.

"De Partij kan nooit een vergissing maken," zei Roebasjow. "Jij en ik kunnen ons vergissen. De Partij niet. De Partij, kameraad, is meer dan jij en ik en duizend anderen zoals jij en ik. De Partij is de belichaming van de revolutionaire gedachte in de geschiedenis. De geschiedenis kent geen scrupules en geen aarzeling. Traag en onfeilbaar gaat zij op haar doel af. Bij iedere buiging van haar weg laat ze de modder, die ze meevoert, en de lichamen der verdronkenen achter. De geschiedenis kent haar weg. Zij begaat geen vergissingen. Hij die geen volledig vertrouwen in de geschiedenis stelt, behoort niet thuis in de rijen van de Partij." (Koestler 1946: 55)

Deze nogal hegeliaanse vervorming van de partij als drager van de geschiedenis is niets anders dan een interpretatie van de partij als de getranscendeerde waarheid.

2. *Marxisme en wereldrevolutie*

Anders dan het liberalisme legt het marxisme niet de nadruk op zogenaamde 'eeuwige waarden'. In het parlementarisme wordt niet het eindpunt van de politieke ontwikkeling gezien en de vrije maatschappelijke krachten worden door de marxisten geenszins aanbeden. Integendeel, ze worden zelfs diep gerwantrouwd en aangewezen als de bron van sociale ongelijkheid, armoede, geweld en maatschappelijke ontbinding. De marxisten leggen veel liever de

nadruk op het functioneren van de klassenstrijd als motor van de geschiedenis en op de rol van de arbeidersklasse als revolutionaire klasse. In de marxistisch-leninistische variant kwam daar nog eens de nadruk op de revolutionaire partij bij. Dit concept van de revolutionaire partij met een 'revolutionaire theorie' was op het einde van de negentiende eeuw in embryo ontstaan via het Kautsky-Bernstein-Luxemburg debat en had daarna een vaste plaats verworven op de revolutionaire agenda. Vooral toen in 1917 de Russische Revolutie van de voorhoedepartij een succesformule had gemaakt werden de concurrerende stromingen als anarchisme, anarcho-syndicalisme en revolutionair syndicalisme in één klap tot relikten gedegradeerd.

Het concept van de partij als alwetende revolutionaire instantie had natuurlijk een rijke toekomst toen met de Russische Revolutie een revolutionaire partij was verschenen die ook daadwerkelijk de staatsmacht uitoefende en alle politieke rivalen en bondgenoten liquideerde. De belangrijkste ideologische uitspraak in deze was dat de revolutie was uitgebroken in Rusland omdat hier de zwakste schakel in het wereldkapitalisme zat. Het kwam er dus op aan om dat revolutionaire centrum te versterken en om uit te kijken naar andere zwakke schakels om ook daar het kapitalisme en het imperialisme ten val te brengen. Niets was daarom minder verwonderlijk dan het vestigen in Moskou van een nieuwe internationale om die revolutie voor te bereiden en te leiden. Dit had evenwel twee belangrijke consequenties.

Ten eerste moesten de socialistische partijen die partij hadden gekozen voor de Russische Revolutie, zich onderschikken aan de revolutionaire leiding in Moskou. Ten tweede ging het centrum in Moskou ook ideologisch en politiek als een generale staf opereren mede in het belang van de USSR als staat. Uiteindelijk bleek deze laatste optie rampzalig te zijn. De Derde Internationale faalde volkomen in haar opdracht om Europa rijp te maken voor de revolutie en kon in de koloniën buiten enkele kleine groepjes intellectuelen de grote massa niet bereiken.

De 'zwakke schakels' in het imperialisme opsporen was een dwingende opdracht. Ze vinden was veel moeilijker. Want de wereldmachten en het grootkapitaal waren inmiddels waakzaam geworden en waren bereid om desnoods het fascisme aan de macht te helpen indien daarmee het bolsjewisme uitgeschakeld kon worden. De succesvolle greep naar de macht door Mussolini in Italië had de speurders naar de 'zwakke schakels' iets moeten leren. In de koloniën bleken de koloniale machten gewoon te sterk voor elke vorm van inlands verzet. In de semi-koloniën en de economisch afhankelijke staten

triomfeerden autoritaire regimes. Het voluntarisme, dat het produkt was van het revolutionaire optimisme in de periode 1917-1930, maakte uiteindelijk plaats voor cynisme toen de leiding van de Derde Internationale moest erkennen dat niet de socialistische revolutie, maar de verdediging van het internationale status quo en de parlementaire bourgeois regimes in het Westen op de agenda moesten worden geplaatst. Inderdaad, ook de internationale contra-revolutie was op zoek naar 'zwakke schakels' en vond die vooral in landen met een onstabiele politieke en sociale structuur. Portugal, Spanje, Hongarije, de Balkan, Polen, de Baltische republieken, Finland en Griekenland kregen semi-fascistische regimes. Latijns-Amerika en Japan vielen in handen van militaire dictaturen.

In 1940, zo moest iedere revolutionair tenslotte erkennen, was de wereldrevolutie op een dood spoor beland. In december 1941 stonden de tanks van Hitler op enkele kilometers van Moskou. In 1945 was de kaart van Europa weer hertekend, maar van een zegevierende socialistische wereldrevolutie was alsnog geen sprake. Europa lag immers in puin. De komende maatschappelijke omwentelingen zouden voortaan militair-politiek zijn en voorwerp worden van diplomatieke onderhandelingen in het kader van de Koude Oorlog tussen twee tegengestelde maatschappelijke systemen die vormen van vreedzame co-existentie uitprobeerden, maar waarbij de grote pretentie van het socialisme om het kapitalisme ten val te brengen werd vervangen door de pretentie om het kapitalisme 'in te halen en voorbij te steken'. Het is binnen dit ideologisch kader dat we de post-stalinistische retoriek van de machthebbers in het Kremlin moeten situeren. Hoe sterker de USSR, hoe zwakker het imperialisme, was dan de leuze. Voor de rest bleven de oude stalinistische waarheden geldig: het kapitalisme en het imperialisme verzwakten voortdurend en zouden op termijn aan hun eigen tegenstellingen ten onder gaan. Intussen moesten alle vredelievende en vooruitstrevende krachten beletten dat het kapitalisme via het militarisme een nieuwe wereldoorlog uitlokte.

Dit ideologisch beeld van de internationale verhoudingen vertoonde grote hiaten en vertelde niets over de ontwikkelingen in de wereldeconomie, noch over de tegenstellingen binnen de koloniale en semi-koloniale landen. In China was immers een revolutie gaande die repercussies had op de hele regio, inclusief Korea en Vietnam, waar de ineenstorting van het kolonialisme zorgde voor de installatie van socialistische regimes in agrarische gebieden met het karakter van 'boerenrevoluties'. Elders vestigden zich nationalistisch-populistische regimes die weldra door Moskou als 'progressistisch' getypeerd werden en eveneens in aanmerking kwamen voor een bondgenootschap

(Brezjnjev 1976: 69-133). Dat die regimes in sommige gevallen bloedig de lokale communistische partijen vervolgden, deed blijkbaar niet ter zake. Voor de USSR telden vooral geo-strategische overwegingen bij het ondertekenen van vriendschaps- en samenwerkingsverdragen. Moskou kocht in de meeste gevallen vriendschappen met wapenleveranties en technische bijstand. Met de gang van de wereldrevolutie had dit duidelijk niets meer te maken.

Voor de revolutionairen in de Derde Wereld leidde dat tot het maken van een dramatische keuze tussen Moskou en Peking toen eenmaal in China de ambitie groeide om een eigen rol in de wereldpolitiek te spelen. De slogan 'revolutie in de revolutie' (R. Debray) leverde een nieuw strategisch concept om uit de impasse te geraken en de boerenrevoluties in vooral Latijns-Amerika van een nieuw élan te voorzien. Op Cuba en daarna in Nicaragua leek die 'revolutie in de revolutie' voor krediet te zorgen, maar behalve in deze twee kleine agrarische staten, lieten de machthebbers in de andere Latijns-Amerikaanse staten zich niet verrassen door groepjes bewapende intellectuelen. De rechtse dictaturen waren trouwens een onmiddellijk antwoord op de strategie van de 'een, twee, drie Viëtnams' gelanceerd door Che Guevara toen hij zelf op Cuba was vastgelopen in het de doolhof van het 'reëel bestaand socialisme' dat weinig ruimte bood voor zijn 'nieuwe mens'.

Het verrassende was dat er geen eenduidig revolutionair concept meer overbleef. Na de fase van de 'boisjewisering' in de Westeuropese partijen en het aanvaarden van het parlementarisme als werkterrein, was de revolutie zelf in het Westen van de communistische politieke agenda afgevoerd. Over het kapitalisme zelf was er inmiddels een theoretisch concept aangereikt: het staatsmonopoliekapitalisme had het oude concurrentiële kapitalisme vervangen. Ook hierover werden handboeken geschreven waarbij rijkelijk geput werd uit Marx en Lenin en waarbij vooral de werking van de grote monopolistische groepen werd uitgelegd. Het enige strategische concept dat men uit deze tractaten kon vissen, was dat een bondgenootschap van arbeidersklasse, kleine boeren en middenstanders het monopoliekapitaal ten val moest brengen. Op internationaal vlak zou de USSR de 'progressistische regimes' helpen om zich te emanciperen (Traité 1971: *passim*). Deze nogal mechanistische en manicheïstische visie op de gang van de geschiedenis deed zo niet vreemd, dan toch eenzijdig aan. De ware aard van de welvaartsstaten in West-Europa werd niet onderkend en van de 'progressistische regimes' werd verwacht dat zij zich alleen maar uit welbegrepen eigenbelang aan de zijde van de USSR konden scharen.

Deze theoretische sclerose onder invloed van het Sowjet-marxisme liet in het Westen toch nog ruimte voor debat en voor het ontstaan van rivaliserende marxistische schooltjes. Maar van fundamentele vernieuwing in de analyse van de ontwikkeling van het kapitalisme was geen sprake. Termen als 'laatkapitalisme' en 'neo-kapitalisme' konden slechts verwarring zaaien en weinig aandacht was gericht op de samenhang tussen accumulatie van het kapitaal en sociale voorwaarden. Pas op het einde van de jaren zeventig poogde de 'regulatie school', door Michel Aglietta (Aglietta 1976) in Frankrijk tot leven gewekt, hier verandering in aan te brengen, maar ook die poging verzandde uiteindelijk in een al te pretentieuze aanpak. Het politiek faillissement van de PS en de mislukte uitbraak van het socialisme naar het ecologische waren twee factoren die de toekomst van het 'regulatie denken' negatief moesten beïnvloeden. Ook het 'regulatie denken' kon geen antwoord geven op de cruciale vraag welk socialisme men met welke middelen wilde scheppen en hoe dat zich dan moest verhouden tot het 'reëel bestaand socialisme' dat op dat moment misschien wel bijna dood, maar nog niet begraven was.

Er waren strategische problemen die ondanks de 'regulatie school' onopgelost waren gebleven.

Zo een probleem bij voorbeeld was de relatie tussen de arbeidersklasse en de welvaartsstaat. Door de welvaartsstaat, die als klassecompromis tussen reformistische arbeidersleiders en grote ondernemers na 1945 vorm en inhoud had gekregen, was het karakter van de kapitalistische staat veranderd. Van een zuiver repressief orgaan, was de staat een domein geworden waar de klassen tegenstellingen met behulp van subsidies en financiële transferten werden 'geregeld'. Dat betekende ook dat de arbeidersklasse als revolutionair subject een soort slapende Gulliver was. Die Gulliver wekken was nu de taak die de super-revolutionaire intellectuelen zich stelden. De lokroep van Mao was aan hen wel besteed. Voor de meer voorzichtige intellectuelen hoefden de daden niet in overeenstemming te zijn met de theorie. Vooral Gramsci leverde voldoende inspiratie met zijn concepten ('hegemonie', 'organische intellectuelen', 'stellingenoorlog') om een soort 'kautskistische' revisie van het leninistische model af te dwingen ten einde het streven naar een 'verdieping' van de democratie en het uitbreiden van de sociale verworvenheden van de arbeidersklasse binnen het kapitalisme voor de grote communistische partijen in het Westen aanvaardbaar te maken.

Een serieuzer probleem was dat de kapitalistische ontwikkeling in combinatie met de welvaartsstaat ook economische groei en stijgende welvaart voor de arbeidersklasse beloofde. De socialistische landen haalden immers het kapita-

lisme niet in en het 'reëel bestaand socialisme' moest zich daarom tevreden stellen met het benadrukken van de collectieve realisaties in de sfeer van gezondheidszorg, woningbouw, onderwijs en ruimtevaart. Maar niemand kon ontkennen dat het 'reëel bestaand socialisme' steeds meer glans en aantrekkingskracht verloor en steeds minder populair werd bij de Westerse arbeidersklasse. Het enige wat men daarom nog durfde te beweren was dat de socialistische landen een 'globalement positif' (G. Marchais) resultaat konden presenteren.

Inmiddels hadden de socialistische landen bewezen op eigen kracht niet te kunnen zorgen voor kwalitatieve groei. In het Westen steeg de produktiviteit wel. Hoewel dat het verlies van vele banen in industrie en landbouw betekende, wilde dat nog niet zeggen dat deze structurele veranderingen het kapitalisme verlamden. De Jaren Dertig waren niet terug. Want de werkgelegenheid groeide fors in de dienstensectoren. De werkloosheid was vooral het gevolg van structurele verschuivingen van de basissectoren in de richting van de tertiaire en quataire sectoren en werd gekarakteriseerd door het op de arbeidsmarkt komen van steeds meer vrouwen.

De marxisten moesten zich uiteindelijk afvragen of een in kwantiteit en belangrijkheid slinkende 'oude arbeidersklasse' nog wel de rol van de motor in de klassenstrijd kon spelen. Want in principe was iedereen er stilzwijgend van uit gegaan dat als het kapitalisme groeide, dat ook gepaard zou gaan met een groei van de 'klassieke arbeidersklasse' (mijnwerkers, metaalbewerkers, transportarbeiders). Uiteraard kon men de nieuwe groepen van loonafhankelijken annexeren en naarmate ze vakbondsaffiniteiten gingen vertonen, ook integreren. Doch het marxistische debat over de 'produktieve' en 'niet-produktieve' arbeid had op dit probleem nauwelijks een verhelderend licht laten vallen. De communistische partijen in het Westen verwierpen immers alle nieuwlichterij over de 'nieuwe arbeidersklasse' of de rol van de technici en intellectuelen als determinerende factor voor de toekomstige ontwikkeling. Men kon daarentegen lezen in de communistische analyses dat de arbeidersklasse gewoon ieder jaar talrijker werd en steeds meer geconcentreerd werd in reusachtige bedrijven gecontroleerd door monopolisten (Traité 1971, 1: 219-22). Dit ouvriéristisch optimisme belette de communistische partijen in het Westen niet om in schema een soort bondgenotenpolitiek klaar te houden. Die bondgenoten wees men aan in die volksklassen die te lijden hadden van de monopolies en het grootkapitaal en voortaan alleen maar in de arbeidersklasse een ware toeverlaat konden vinden in hun belangenstrijd (Traité 1971, 1: 252-3). Vreemd genoeg werd dit geloof in een anti-monopolistisch front nergens

in praktijk gebracht. In Frankrijk bleef de PCF hoofdzakelijk een arbeiderspartij met wat boerenelectoraat ten zuiden van de Loire. Overal elders in West-Europa bleef de middenklasse ofwel de confessionele partijen trouw of de liberalen met uitschieters in de richting van het poujadisme of andere rechtse protestpartijen.

Een derde probleem was de hypothetische gang van de wereldrevolutie met als kernthema de uitbuiting van de Derde Wereld. De stijgende welvaart in het Westen kon wel eens het resultaat zijn van een versterkte uitbuiting van de ex-koloniën. De theorie van de 'ongelijke ruil' (Amin 1970 en Emmanuel 1972) verschafte aan deze bewering de nodige adelbrieven. De 'dependencia-theorie' (Frank 1969 en 1978) legde de nadruk op de imperialistische machtsverhoudingen die de onderontwikkeling oplegde aan de Derde Wereld. Maar beide theorieën lieten in het vage hoe marxistische regimes in de Derde Wereld hun eigen ontwikkeling konden ter hand nemen en spraken zich ook niet helder uit hoe een radicale breuk met de wereldmarkt (kapitalistisch wereldsysteem) tot de mogelijkheden kon behoren.

Het 'reëel bestaand, socialisme' in de Derde Wereld was van te dubieuze kwaliteit om over dergelijke problemen uitsluitsel te geven. Want al snel bleek dat de 'progressistische' regimes in de Derde Wereld vooral bureaucratiese en populistische machtsstructuren hadden en dat alleen de armste landen zich graag in de armen van Moskou wierpen in de hoop op militaire en technische bijstand. Zij discrediteerden met hun experimenten en hun latent tribalisme het marxisme. Zelfs de Cubaanse en later de Nicaraguaanse revoluties verloren al na één decennium veel van hun romantische glans, omdat ze, ondanks de miljarden dollars die de USSR in hen pompte, niet in staat waren de levensstandaard van de bevolking substantieel te verhogen. Cuba was gedurende vele decennia een etalage-pop van Moskou in Latijns-Amerika.

3. *Intellectuelen en arbeidersklasse*

Over de rol van de intellectuelen in de arbeidersbeweging is weinig systematisch onderzoek gepleegd. In de marxistische klassieken moeten we daarom terecht bij erkende partijstrategen als K. Kautsky, W. Lenin en A. Gramsci. Voor het overige komen de intellectuelen maar terloops ter sprake in de grote marxistische handboeken. Veelal worden ze bij de zelfstandige middenklasse

ingedeeld als ze een zelfstandig beroep uitoefenen. Leraren e.d. zijn gewoon loonwerkers of ambtenaren en dat geldt ook voor journalisten. Doch in werkelijkheid hebben we weinig aan dit soort sociologische verhandelingen die weinig of niets te maken hebben met de politieke en culturele Organisatie van een bepaalde samenleving en de rol van bepaalde sociale lagen in het vorm geven van een bepaalde vorm van klasse-hegemonie. Want wie zijn de intellectuelen en welke rol spelen zij bij een revolutie of een transformatie van een maatschappij? De Franse Revolutie beschrijven zonder de rol van intellectuelen (journalisten, advocaten, juristen) te schetsen, zou deze actoren onrecht aandoen zijn. Hetzelfde geldt voor alle revolutionaire ontwikkelingen nadien. Het Italiaanse **risorgimento**, de Belgische Revolutie van 1830, de Duitse Revolutie van 1848, de Russische Revolutie van 1917: de revolutionaire intellectuelen waren de woordvoerders van de sociale krachten die tegenover elkaar stonden. Dat feit hadden de marxisten vanaf het einde van de vorige eeuw snel begrepen.

Volgens Kautsky en Lenin kan de revolutionaire theorie (marxisme) alleen van buiten de arbeidersklasse in de arbeidersklasse worden ingevoerd door toedoen van intellectuelen die zich vooraf die revolutionaire theorie hebben eigen gemaakt. In dat model zijn de intellectuelen de ontwerpers van de socialistische revolutie, terwijl de spontane arbeidersbeweging niet verder geraakt dan vakbondsactiviteiten binnen de structuur van het kapitalisme. Verschillen tussen Kautsky en Lenin waren er in de manier waarop zij dit beginsel tot in zijn uiterste consequentie uitvoerden. Lenin zag vooral de voorhoede-organisatie die zich in het achterlijke Rusland als een gids voor de arbeidersklasse moest gedragen. Kautsky zag de revolutionaire intellectueel als de helper van de arbeiderspartij (Kautsky 1994: 77).

Gramsci had minder oog voor deze nogal praktisch-organisatorische kwesties en zag de intellectuelen als 'organische subjecten' die zich verbonden met de sociale klassen. Naarmate de arbeidersklasse *zou* groeien en invloed verwerven, zou zij ook 'organische intellectuelen' voortbrengen en een hegemoniaal project uitwerken. Intellectuelen waren dus niet noodzakelijk alleen maar 'partijmilitanten' (Lenin) of 'helpers' (Kautsky), doch vooral scheppers van maatschappelijke en politieke voorwaarden voor de machtsovername. Intellectuelen bezitten immers een zekere autonomie als producenten van ideeën en hun onderlinge verhoudingen zijn hiërarchisch van aard. Zo bestaan er leidende intellectuelen en populariseerders, producenten van opvattingen en verspreiders ervan (Portelli 1972: 97-124; Macciocchi 1974: 202-82; Piotte 1977: 17-70; Gramsci 126-43).

Deze opvattingen over partij en intellectuelen leverden wel een interessant debat op toen het 'euro-communisme' schoorvoetend afstand nam van een aantal marxistisch-leninistische principes (dictatuur van het proletariaat, democratisch-centralisme), maar leverde geen nieuwe analyses op betreffende de veranderende rol van de intellectuelen in de ontwikkelde kapitalistische samenleving of de intellectuele elites in de Derde Wereld. Het begrip van de 'spektakelmaatschappij' (G. Debord) werd met tegenzin in ontvangst genomen, ook al kon men reeds in de jaren zestig opmerken dat de arbeidersklasse zich in snel tempo afkeerde van de klassegebonden media en door de TV gefascineerd werd.

In het tijdperk van de massamedia en de mediatisering van de politiek was de spektakelmaatschappij inderdaad een creatie die de verbeelding van de grote massa opslokte. De 'organische intellectuelen' van de arbeidersklasse verloren hun greep op de massa, omdat ze niet via het 'elektronisch oog' in beeld kwamen. Klasse-organisaties verloren hun monopolie van de klasse-socialisatie. Voorhoede-organisaties naar leninistisch model verdwenen in de anonimiteit en de produkten van de marxistische intellectuelen werden getoetst aan criteria als 'kijkdichtheid', 'leesbaarheid' en 'amusementswaarde'. Leidende 'organische intellectuelen' waren ineens geen ontwerpers meer van originele partijprogramma's of debatten, maar werden onderhoudende causeurs of grappenmakers in gemediatiseerde spektakels. Het vlotte optreden van de auteur in een TV-programma werd van doorslaggevend betekenis voor de verkoopcijfers zijn boeken. Recensenten hoefden geen boeken meer te lezen om ze te bespreken nu ze zelf ineens belangrijker dan de auteur of het gepresenteerde boek werden.

Door de mediatisering namen deze 'elektronische intellectuelen' die zelfs liefst perfecte analfabeten mochten zijn, het heft in handen. Zij gingen en als items geformuleerde en gepresenteerde opvattingen 'vermarkten', waardoor op een gegeven moment de media en hun presentatoren de *rol* van de politieke partijen als opinievormers overnamen. Het middel werd een doel, omdat in de elektronische media gigantische bedragen geïnvesteerd worden en dat geld ook weer snel terug moet worden verdiend. Silvio Berlusconi is wat dat betreft niet te vroeg, maar erg laat gekomen, omdat de voorwaarden voor de media-politicus al in de jaren zestig in principe vervuld waren.

4. De commando-economie

De ineenstorting van de socialistische economieën heeft aangetoond dat een economie gebaseerd op een commando-structuur niet levensvatbaar is. Tot deze vaststelling moeten komen is een pijnlijk onderwerp, omdat het faillissement van de plan-economie onlosmakelijk verbonden is met het opgeven van het collectief bezit van de produktiemiddelen.

Blijkbaar vertoonde de marxistische economie een aantal gebreken en was het door Marx ontworpen theoretische corpus toch meer een kritiek op het kapitalisme dan een ontwerp voor een socialistische economie. Dat de marxisten samen met Marx geloofden dat het kapitalisme inderdaad van crisis naar crisis hobbelde en de juiste revolutionaire daad erin bestond om het kapitalisme te begraven, klinkt als een simplistische beschrijving van een nogal naïef doodgravers-geloof. Nog simplistischer waren die marxistische hervormers die geloofden dat de accumulatiecrisis waarin hun socialistische economieën geraakt waren, kon verholpen worden met behulp van kapitalistische mechanismen (produceren voor winst) en voorwaarden (privé-bezit van de produktiemiddelen). Zij geloofden in elk geval niet meer in niet-economische verklaringen voor de crisis van de socialistische economieën (zoals natuurrampen, imperialistische samenzweringen, binnenlandse klassevijanden).

Verfijnde analyses van de socialistische commando-economieën toonden aan dat het planning-systeem zelf tot allerlei perverse effecten leidde. In een plan-economie produceert men immers om de kwantitatieve doelstellingen van het plan te halen. De kwaliteit doet er dan minder toe. Kwaliteitsbewaking en -verbetering kosten immers inspanningen en dat gaat in de regel ten nadele van de kwantiteit. Kwaliteit en kwantiteit staan dan op gespannen voet met elkaar. En omdat de kwantiteit de doorslag geeft, blijft de kwaliteit achter. Maar kwaliteit opofferen betekent ook dat de verspillingen gigantische vormen kunnen aannemen. Wat heeft men aan een auto die voortdurend defect is?

In een plan-economie worden de kosten nooit of slechts gedeeltelijk doorberekend en tekorten worden altijd door de staat met subsidies en zachte leningen bijgepast. Discipline bestaat dus niet, tenzij die vanuit de politieke hoek komt. Socialistische bedrijven weten dat ze tegenvallers te verwerken kunnen krijgen en dat ze daardoor de plandoelstellingen zullen missen. Om zich tegen deze rampen in te dekken, bouwen ze overcapaciteit op, hamsteren ze machines en grondstoffen, werven ze te veel personeel aan, ontwikkelen ze allerlei nevenactiviteiten en investeren ze vooral in de breedte en niet in de diepte. Hier-

door scheppen ze kunstmatig schaarste en is vertraging eerder regel dan uitzondering (Kornai 1980: passim).

Alleen grote projecten passen blijkbaar in de plan-economie. Kleine projecten zouden toch maar versmachten of veronachtzaamd worden. Grote projecten vergen echter ook het inzetten van grote middelen, liefst in schaars bevolkte gebieden ver van de transportkanalen. De oorspronkelijke accumulatie die hier 'onder socialistische voorwaarden' gebeurt, is in de regel kostbaar en weldra onbeheersbaar omdat de bijkomende middelen ontbreken om deze projecten af te bouwen en daarna in bedrijf te houden. Overinvesteringen in machines en infrastructuren knijpen de consumptiesector af en sporen aan tot roofofbouw op de natuur.

Iedere hervorming van het planmodel heeft gefaald. Experimenten met het toelaten van een privé-sector naast een staatssector hebben dat bewezen. Het afstappen van een directieve planning naar een indicatieve planning lost niets op, daar de ondernemingen en conglomeraten toch vastgeklonken blijven aan vooraf aangeduide of 'onderhandelde' afnemers of leveranciers (zie Hongarij-e). De groei van een privé-sector impliceert daarbij dat die privé-sector een beroep doet op de toch al schaarse grondstoffen en machines en op de kapitaalmarkt.

De socialistische economieën verdragen geen kapitalistische ingrepen, omdat hierdoor de socialistische prijszetting ondergraven wordt. In een socialistische economie gaat men immers over tot 'fysieke ruil', niet tot verkopen tegen de hoogste prijs. De waardewet is immers in het socialisme grotendeels buiten werking gesteld. In 1952 beweerde Stalin nog dat alleen in de privé-consumptie de waardewet nog werkte, omdat de mensen zelf beslistten wanneer, hoeveel en waar ze hun boodschappen deden. Maar elders in de economie was, aldus Stalin, de waardewet afgeschaft 'bij wet' (Chavance 1980: 115-260). Immers, de staat verplichtte de producenten aan elkaar te leveren tegen vastgestelde prijzen, wat leidde tot het vervangen van de 'markt' door het 'commando'. De 'prijsvorming' beperkte zich aldus tot het vooraf maken van afspraken met betrekking tot de berekende 'kosten' en de 'toegekende opbrengsten' (Grundfragen 1977). In het socialisme was de waardewet op politiek gezag inderdaad 'gemodificeerd', omdat het socialisme produceerde ter bevrediging van de menselijke behoeften en niet voor de winst. "In der dialektischen Einheit von Gebrauchswert und Wert nimmt deshalb der Gebrauchswert die bestimmende Rolle ei". (Ibid. 53)

Deze inkleding van de door Stalin in 1952 vastgelegde socialistische 'waardewet' ging in feite ervan uit dat het 'socialisme in één land' (of blok) ontsnapte aan de invloed van de wereldmarkt. Op basis van autarchie moest een socialistische economie 'zelfvoorzienend' worden, hetgeen ook impliceerde massale investeringen in import-substitutie activiteiten. De USSR begon onder impuls van Nikita Chroesjtsjow enorme middelen te investeren in het landbouwrijp maken van de zogenaamde 'maagdelijke gronden' in Centraal-Azië. Met alle rampzalige gevolgen vandien. De andere socialistische landen bouwden ieder hun zware industrie op. Internationale handel werd internationale ruil van grondstoffen, fabrikaten en consumptiegoederen, maar dan wel binnen beperkte marges (als het echt niet anders kon). Het bleek een weinig lonende strategie te zijn.

De handelsrelaties met de ontwikkelingslanden werden deels op dezelfde wijze opgezet, echter met dien verstande dat hier de 'wereldprijzen' als richtsnoer werden genomen. Het probleem met de 'dialectische eenheid' van 'gebruikswaarde' en 'waarde' was dus dat de socialistische landen ook produceerden voor de wereldmarkt en de prijzen van hun exporten berekenden op grond van hetgeen de 'wereldmarkt' wilde betalen. Lage prijzen voor de export betekenden een onvermijdelijke verarming van de socialistische economieën, hetgeen de eigen consumenten na verloop van tijd moesten ontdekken. Hier speelde de 'waardewet' dus volop mee. De Berlijnse Muur kon dat effect gedurende vele jaren afzwakken, maar uiteindelijk moest die toch ineenstorten onder druk van de 'waardewet'. Maar hoe had het anders gekund? Alleen binnen een hermetisch afgesloten socialistisch blok kon men de werking van de waardewet neutraliseren. Tegen een dergelijk isolement keerde zich een steeds groter deel van de publieke opinie in de socialistische landen zelf, hetgeen te merken was aan de houding van veel burgers (vluchtgedrag allerhande, dissidenties, emigratie). Het 'idealistische moment' had blijkbaar gefaald bij de verdere opbouw van het socialisme in één kamp. Men kan zich afvragen of het radicalisme in het Westen (veelal tiermondisme en maoïsme) dat zich in de jaren zestig sterk maakte tegen het realisme van de Sowjet-leiding ook enig concreet perspectief bood. Het maoïsme heeft in China de economische ontwikkeling een generatie teruggeworpen. Pol Pot werd een bloedige vlek op het communistische blazoen. De roep naar de 'nieuwe mens' op Cuba vertrok dan wel van een idealistische ontwikkelingsfilosofie, maar ontbeerde een concrete economische basis in de productiefactoren. Typerend was dat Guevara, toen hij de leiding van de Cubaanse economie op zich had genomen de vlucht vooruit had geponereerd en de 'waardewet' algeheel wilde afschaffen. De 'experten' die hij in huis haalde (uiteenlopende

figuren zoals Charles Bettelheim of Ernest Mandel) hebben hem blijkbaar niet van bruikbare adviezen kunnen voorzien om zijn strijd tegen de 'waardewet' te winnen. Guevara verloor binnen één jaar zijn strijd tegen de waardewet en nam zijn oud beroep van beroepsrevolutionair weer op. Zijn gewelddadige dood was die van een super-macho waardig en vestigde zijn roem.

Conclusies

De val van de Berlijnse Muur maakte een einde aan een maatschappelijk en politiek experiment dat ooit begonnen was met Marx' elfde stelling over Feuerbach en in het marxisme-leninisme zijn voltooiing vond. Een eeuw na de dood van Engels heeft het marxisme weer aardse proporties aangenomen en is het losgeraakt van regimes en ideologen die het vervormd en versteend hadden tot vele meters boeken vol exegeze en dogmatiek.

In dit artikel hebben we een viertal aspecten van dat mislukte project aange-roerd. Vier zwakheden die zowel te maken hebben met theoretische als praktische onvolkomenheden. Die zwakheden zijn niet uitsluitend toe te schrijven aan de manier waarop de marxistisch-leninistische dogmatiek belette dat het marxisme een instrument van de vooruitgang bleef, maar ook met het manifeste onvermogen van de Westerse marxisten om zich als de hegemoniale intellectuele stroming te profileren, dit bij gebrek aan een geloofwaardig politiek-maatschappelijk project.

Vandaag is het marxisme als inspiratiebron niet dood, maar het heeft een meer bescheiden plaats gekregen in het politieke en wetenschappelijke panopticum en het is grotendeels losgeraakt van sociaal-maatschappelijke krachten of wereldomspannende ideologische structuren. Gedurende de lange periode van het 'reëel bestaand socialisme' zijn heel wat kansen gemist om de pretenties vervat in de elfde stelling over Feuerbach waar te maken. Maar gaat het hier dan primair over het falen van het marxisme of over het falen van de marxisten?

Nu het tijdperk van de Sowjet-handboeken en hun imitaties voorbij is, kan het marxisme aan een nieuwe loopbaan beginnen zonder last te hebben van regimes en exegeten die de orthodoxie willen bewaken. Discussies over het interpreteren van de teksten van Marx hebben immers hierdoor elk exegetisch karakter verloren en Marx kan zonder banbliksems aan een eindeloos proces van revisies en interpretaties onderworpen worden. Het 'reëel bestaand marxisme' bleek uiteindelijk slechts een etappe te zijn in de vorming van het marxistisch denken, niet een definitief ontwerp. Het 'reëel bestaand marxisme'

heeft het debat met de geschiedenis verloren. Maar het marxisme heeft er veel bij gewonnen, ten minste als het een inspirerende kritiek op het 'reëel bestaand liberalisme' wordt. Het marxisme kan daarbij iets toevoegen aan onze reeds brede kennis van mens en maatschappij op basis van de stelling dat mensen geschiedenis maken, misschien niet helemaal individueel, dan toch collectief en dit binnen de grenzen van hun maatschappelijke mogelijkheden. De 'nieuwe mens' die steeds beter zijn levensvoorwaarden leert beheersen, wordt daaruit geboren en zal het optimisme van de marxistische vooruitgangsfilosofie van de komende eeuw voeden.

Referenties

Afanassiev, V. (s.d.) *Les principes de La philosophie*, Moskou: Editions du Progrès.

Aglietta, M. (1976) *Régulation et crises du capitalisme*, Parijs: Cailman-Lévy.

Amin, S. (1970) *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Parijs: Editions Anthropos.

Brezjnjev, L.I. (1976) *De CPSU in de strijd voor de eenheid van alle revolutionaire en vredelievende krachten*, Moskou: Uitgeverij Progres.

Chavance, B. (1980) *Le capital socialiste. Histoire critique de l'économie politique du socialisme (1917-1954)*, Parijs: Le Sycomore.

Emmanuel, A. (1972) *L'échange inégal. Essai sur les antagonismes dans les rapports économiques internationaux. Préface et remarques théoriques de Charles Bettelheim*, Parijs: F. Maspero (nieuwe ed.).

Frank, A.G. (1969) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*, Harmondsworth: Penguin Books.

(1978) *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Londen en Basingstoke: The Macmillan Press.

Gramsci, A. (1972) *Marxisme als filosofie van de praxis. Een bloemlezing uit zijn werk, ingeleid en samengesteld door Yvonne Scholten*, Amsterdam: Van Gennepe.

Grundfragen der sozialistischen Preistheorie (1977), Berlijn: Verlag Die Wirtschaft.

Grundlagen der marxistischen Philosophie (1960), Berlijn: Dietz Verlag.

Orundlagen des historischen Materialismus (1976), Berlijn: Dietz Verlag.

Kautsky, J.H. (1994) Karl Kautsky. Marxism, Revolution & Democracy, New Brunswick en Londen: Transaction Publishers.

Koestier, A. (1946) Nacht in den middag, Amsterdam: De Bezige Bij.

Kornai, J. (1980) The Economics of Shortage, Amsterdam: The North Holland Pub. Co., 2 delen.

Lenin, W.I. (1970) Wat te doen?, Amsterdam: Uitgeverij Pegasus.

Macciocchi, M.-A. (1975) Pour Gramsci, Parijs: Editions du Seuil.

Piotte, J.-M. (1977) La pensée politique de Gramsci, Parijs: Editions Anthropos.

Portelli, H. (1972) Gramsci et le bloc historique, Parijs: Presses Universitaires de France.

Traité marxiste d'économie politique. Le capitalisme monopoliste d'état (1971) Parijs: Editions sociales, 2 delen.

Wat is historisch materialisme? (1964) Amsterdam: Uitgeverij Pegasus.

Van der Zweerde, E. (1994) Sovjet Philosophy - The Ideology and die Handmaid. A Historical and Critical Analysis of Soviet Philosophy, with a Case-Study into Soviet History of Philosophy, Proefschrift Nijmegen.